

ՀԱՆԴԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐՋԻՌՈՒՄ

ՓՈՒՇՔԻՆ ՌՈՒՄ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԻ, ՅԱՄԻՆ 1829.

(Քաղաք 5) :

Ճիխիս . . . - Թանկուրիս . . . - Ելք 'ի Ժիխիսէ . - Գիշեր վրաստանու . - Տեսք Հայուստանի . - Կրինին փոխառութիւն . - Գիշեր մի Հայուստանին կերպէր կոչեցնալ . - Կրիպետով . - Պետովայ . - Հանքային աղբիր . - Փորբորիկ 'ի լերին . - Գիշեր մի 'ի լիւմիր . - Արդրաւա . - Սահման . - Տաճկաց հիւրենիստրուրիկ . - Կարս . - Հայ ընտանիք . - Ելք 'ի կարս . - Բահակ Փառքելի կումրին:

. . . . . Տիխիս քաղաքին բնակչաց մեծ մասն Հայք են . 1825ին քաղաքիս մլջ կը բնակէին 2500 ընտանիք, վերջին պատերազմիս միջոց նոցա թիւն աւելցաւ . վրացի ընտանիք 4500 տուն են միոյն, ինուաք 'իրենց ընտակութեան տեղ չեն համարիր զժիխիս: Զինուորականիք 'իրենց պարտուց համար կը բնակին 'ի վրաստան, վասն զի այդ է հրամանն . . . Տիխիսի կլիմային վատառողջ է . Վարցաւք ահաւոր վնաս կ'ընեն, մնդիկով կը բժշկաւին . մեծ տաքութեան պատճառաւ . մնդիկի դորձածութիւնն վատճառաւոր չէ: Բժիշկը առանց խիզգ ընելու կու առն զայն հիւանդաց: Մ*** զօրապետին մահուան պատճառը՝ մնդիկ քիչ տալը կը համարին 'իրեն հետ եկած բժշկին 'ի Ս. Գետերպուրկէ, ընդդէմ առաջարկութեանց տեղացի բժշկաց: Տեղայս ջերմն յար և նման է խրիմն և Մոլոսավիոյ ջերմանց, և բժշկելու ձեն միակերպ:

Տեղացիք կը խմեն կուր գետոյ պըղտոր, այլ ախորժահամ ջուրը: Աղբերց և ջրհորոց ջրերն ծծմահամ են: Այլ այնչափ յաճախած է զինուոյ գործ-

ածութիւնն, որ անզդալի կ'ընէ ջրոյ պաշատութիւնը:

Տիխիս զարմացաց զիս փողն անյարդ լինելով: Ցայետոնովլ երկու փողոցէ անցնելով, կէս ժամու միջոց հարկ եղաւ որ երկու րուալ վճարեմն ես 'ի սիզարն այնպէս կարծեցի 'որ կառավարն ուղեր է օգտուիլ նոր եկողիս անփորձութենէն, այլ վերջը ինձի ըսին, որ այդ է բուն զինն: Մշնացեալ ամենայն ինչ ևս թանկ է . . . Անհամբեր կը սպասէի, վերջապէս ստացայ առմակ մի 'ի Բ***, յորում կը զրէր որ փութամ 'ի կարս, վասն զի քանի մի օրէն զօրքն առաջ պիտի խաղոր: Նոյն օրը ճանապարհ ելոյ: Չիով կ'երթայի, և ամեն քաղաքաց կայարանը ձիս կը փոխէի: Չորս կողմն երկիրն պիրած մըրկած էր տաքէն: Վրացի գեղերն հեռուանց գեղեցիկ պարտէզներ կ'երկային, այլ մօտենալով տեսայ քանի մի աղքատ խրճիթներ, հովանաւորեալ փոշաած բարտիներով: Մտաւ արեն, այլ օդն դեռ ես շոդ էր:

Տապագէն գիշերք.

Հիանալի ասեեզ:

Լուսինն կը փողլէր. ամենայն ինչ խաղաղ. միոյն ձիոյս տրոփիւնը կը լսուէր գիշերային լուսութեան մէջ, երկար առաջ գնացի: Հանդիպելովլ կ'ենդանութեան նշանի: Վերջապէս տեսայ տառանձին խրճիթ մի. սկսաց գուռը զարնել. ելաւ տէրն . ես ջուր ուզեցի, նախ ուռսերէն, ապա թափարերէն. շհամ-

կացաւ : Զարմանալիք անհոգութիւն , ի Տփխիսէ 30 վերսա միայն հեռու , Պարսիկ և Թուրքաստանու ճամփուն վրայ , նա չէր զիսեր ոչ ռուսերէն և աչ ժամանակերէն խօսք մ' : Գիշերօթեցի խաղախաց կայարանին մէջ . արշալուսին առաջ վարեցի ճամբաս : Լերանց և անտառաց մէջն կ'երթայի . հանդիպեցայ քանի մի թամբար ճանապարհորդաց , որոց հետ կային ևս կանայք . ձիւսոր էին և պլաւած լաշակներով , միայն աշքերնին և կրակնին կ'երեսցին :

Մկանյ վեր ենել Պեղապատլ լեռնէն , որ կը բաժանէ վրաստան՝ հին Հայաստանէ : Լայն ծաղկազարդ ճանապարհն , լեռան կողից վերայ , օձապույս կը լառաջէ : Փեղօպտալի գաղաթէն , նեղ ծմակէ մի անցայ , որ , կարծեմ , կը կրէ անոնն փայլադրւն , և ինքպինքս գտայ վրաստանու բնական սահմանին վերայ : Աչքիս գիմաց ելան նոր լերինք , նոր հորիզոն . ոտիցս տակ տարածուեցան խոտաշատ գալարագեղ մարգեր : Մի անգամ՝ ևս նայեցայ արևակեզ վրաստանու վրայ , և սկսայ իշխալ ընդ լմառն՝ ի վայր՝ ի գալար գաշտավայրս Հայաստանի : Աննը կարագրելի հաճութեամբ նշմարեցի , որ տապը կը բարեխսանի . ուրիշ էր կիմայն :

Ետառայ՝ որ բեռնակիր ձիերով ետակէս կու գար , մնաց . առաջ կ'երթայի ծաղկալից գաշտի մէջ , որ հեռուէն լիւներով կը պսակուէր : Յափշասակեալ մարգ կայարանին քամին անցայ գնացի , ուր ձի պէտք էր փոխել Վեց ժամ՝ միջոց անցնելն յետոյ , սկսայ զարմանալ ճամբուն երկայնութեան վրայ : Քավլնատի նշմարեցի քարերու կյուտ , նման խրճիթներս , մօտեցայ որ յիրավէ Հայոց գեղ մ'էր : Կանայք սմանք , դցին զգոյն դրդլեակներով նստած էին զետնափոր խրճիթն տափարակ երգեաց վերայ : Միաքս ճորտի հասկըցացի : Ի նոցանէ մին ներս դնաց և բերաւ պանիր և կախ , բանի մի վայրկեան հանգիստ առնորդ , յառաջ խաղացի և զետին քարերա ափանակ հետուիլ համարական կ'երթանիք : Կը ամբողջ կ'երթանիք առաջ գուշակ կ'երթանիք :

Կէզ շառաշմամի բարձր ափունքներէ՝ ի վայր կը թափէին : Անցայ գետէն : Երկու եղներով լծած սայլ մի՛ գժար ճամբէն դարն ի՛ վեր կ'ենար : Քանի մի վրացիք սայլին հետն էին : « Այստի կու դայք » , հարցուցիք . — « Ի դէհրանէ » : — « Ի՞նչ կը տանիք » . — կրիստուտը : — կրիստուտիք մեռեալ մարմինը՝ ի Տփխիս կը տանէին :

Ի էրկէր ևս հանդիպեցայ դ*** զի , որ ՚ի բանակն կ'երթար : Դ*** կը ճանապարհորդէր ամենայն կարելի հանգըստութեամբ : Ճաշեցի նորա մօտ , իրեւէ թէ լինէի ՚ի վեգերպուրիկ : Խօսք ըրինք ՚ի միամին ճանապարհորդել , այլ անհամբերութեան գեն գարձեալ աիրեցինձ : Մառայս հրաման ուղեց հանգչելու . ես անառաջնորդ առաջ գնացիք : Ճամբան մի էր և բոլորովին անվտանգ :

Ենոք անցնելով իւսց ՚ի հովիտ , հովանաւորեալ ծառովք . հօմ հանքային աղբիւր մի տեսայ , որ կը վազէր կ'երթար ճամբուն մէկ կողմէն՝ ՚ի միւսն : Ոյս տեղ Հայոց տէրտիրոջ հանդիպեցայ : որ յերիանոյ յԱլսցիսոյ կ'երթար . — « Ի՞նչ նոր բան յերեան » , — հարցուցիք . — « Երեանայ մէջ ժանտախա » , պատասխանեց : — « Ի՞նչ կը լսուի Ալսցիսային վրայզք » . — « Ալսցիսայի մէջ ժանտախստ » , պատասխանեցի ես : Ոյս տիսրմէլի լուրս իրարու տալավ , բամնուեցանք : Ես կ'երթայի պաղպակեր գաշտաց և ծաղկալից մարգաց մէջն : Հունձքիրն ՚ի կախ քաղցոցի կը սոլուէրնի . կը զւարձանանոյի նայելով այդ գեղեցիկ երկիրն վրայ : որոյ պաղպակերութիւնն առած է յարեկելու : Երեկոյին հասայ ՚ի բեռնիկ ? Հօս կարխաղիններու կոյարան մը : Խաղախաց վերակեցուն փոխորիկ գուշակեց , և խորհուրդ տուաւ զիշերօթելու . այլ ես ուղեցի անպատճառ նոյն օրը հասնիլ ՚ի կիւմբի :

Պէտք էր անցնիլ ցած լեռները , որ բնական սահմանք են կարսի վիշայութեան :

4 Գրիտօնօթ անուանի ռուս հեղինակ , սպանեալ ՚ի Պարսիաց ՚ի Դէհրան :

թենան։ Երկինք տմոլապատ էր. ևս կարծէի թէ հովն, որ ժամէ ժամէ կը սաստ կանար, կը ցրսւէ զամպերը. այլ անձրեց սկսաւ կաթկըթիւ, կաթիք տակաւ խոշորցան և խտացան։ ի բեռնիկէ ցիւմիթի 27 վերօտ կը համրուի։ Թաղիքէ զգեստիս կաշիներն քաշեցի կապեցի, գլխարկիս փույէն վեղարս անցուցի զլուխս, և ինքինքս Նախախնամութեան յանձնեցի։

Անցաւ երկու ժամ. անձրեն չդադրեցաւ։ ջուրն հեղեղաբար կը վազէր իմ վեղարիս և զգեստիս փրայէն, որք թաթախեալ էին յանձրեէ։ Վերջապէս պաղ անձրեն փողպատիս ներսէն սկսաւ մէջ թափանցել, և շուտով մինչեցիւն կախին թել թաթախեցայ։ Մութ գիշեր մ'էր. խաղախն առնեսո կ'երթար, ճամբայ ցուցընելով։ Սկսանք լեռ մի ենին. այս մինչոցիս ամպերն ցրտեցան, անձրեն դադրեցաւ։ Կիւմիթ հասնելու դեռ 40 վերստ կար։ Քամին աղատ փշելով, այնպէս զօրաւոր էր, որ $\frac{1}{4}$ ժամու միջոց բալորովին չորցուց զգեստներս։ Կասկածեցի որ վարցաքը անհրաժեշտ է։ Կէս գիշերին հասայ ՚ի կիւմիթ։ Խաղախը շիտակ ՚ի կայտառն տարաւ զիս։ Վրանին դիմաց կանգ առնք. շուտով ներս մտայ, Հօն 42 խաղախը կողք կողից կը ննչէին. ինձ աեղը ըրին, շուտով լնկայ թաղէքէ զգեստիս վերայ, սասափի յօդնած ըլլալով, նոյն օրը 75 վերսա ճամբայ ըրած էի. մեռելի պէս քուն եղայ։

Խաղախը արշալուսին արթնցուցին զիս. ամենէն առաջ միտքս եկաւ թէ արդեգք շերմի մէջ շնմ. այլ փանք Աստուծոց. զգացի որ առողջէմ։ բնաւ հեաք մի շկար, ոչ միայն հիւանդաթեան, այլ և ոչ յօդնածութեան։ Վրանին ելոց առաւօտեան բաց զով օգուն մէջ։ Մագեց որևէն. պարզ երկնից վերայ սպիտակի կ'երեւար ձիւնապատ երկոյլսեան լեռ մի։ Այդ ինչ լեռէ, հարցուցի. պատասխան լսեցի, թէ այդ Արարատն է։ Ի՞նչպէս զօրաւոր է ներդործութիւն ձայնից։ Այսագաբար հայեցայ ևս այդ Արբազան Գրոց լերան վրայ, տեսաւ

տոտպանը, նորա գագաթան վիրայ տեղաւորած յուսով նորոգութեան և կենաց —, զագուաւը, զաղաւնին հողաթեալ, նշանք պատժոյ և հաշտութե...

Զիս պատրաստ էր։ Առաջ գնացի առաջնորդիս հետ ։ Գեղեցիկ էր առաւուր, արկն կը փայլէր. լայն մարգագետնին մէջ կը յառաջէնիք, խիտ և դալար խոտին վրայ, որ զօղէն և երէկուան անձրեւն թըջներ էին։ Դիմացնիս գետմի կը փայլէր, ուստի հարկ էր անցնիլ։ Ահա և Արփաչայ, ասաց խաղախս։ Արփաչայ, մեր սահմանն է։ Արժանաւոր Արարատայ գետ է Արփաչայ։ Անպատմելի զգացմամբ մօտեցայ գետին։ Օտար երկիր գեռ տեսած չէի։ Սահմանն ինձ համար խորհրդական բան մի էր. տղայ օրէս ճանապարհորդութիւնն ինձի սիրայիր ցնորդ մ'էր։ Ես շատ աստանդական շրջած եմ, ՚ի հարլաւ և ՚ի հիւսիս, բայց գեռ լայնածաւալ Ռուսիոյ սահմանէն գուրսու տեղ կոխած չէի։ Ռւրախութեամբ մուայ խորհրդաւոր գետին մէջ և քաջ ձիս հանեց զիս թուրքի ափանց վերայ։ Այլ այդ ափանց ևս տիրած էինք պատշերազմաւ. դարձեալ ուսւ հողին վերայ էի։

Կարս հասնելու գեռաշնչի վերասակար։ Խրիկուան կը յուսայի հասնիլ մեր բանակը. Ոչ մի տեղ կանգ չառի. ճամբռն կէ սին վիրայ, հայ զիւղի մի մէջ, որ գետակի մի ափանց վիրայ շինուած է, ճաշի տեղ կերայ անիծեալ չէօրէկը, Հայոց հացը, որ լոււան է մնիրախառն. որոյ սասափի ցանկութիւն ունեին տաճիկ գերիներն Ցարիսայի հովան մէջ։ Մեծ զին կու տայիր ես Ռուսաց սե հայի մը կը սորին, որ այնպէս անախորժ էր իրենց։ Առաջնորդս երիտասարդ տաճիկ մ'էր, չափազանց շատախասօն։ Բոլոր ճամբռան շաղփառվեց առանձինիւն, ամենին միտք շնչելով, կը հասկնամ արդեգք թէ ոչ։

Հարկադրեցայ ուշադրութիւնս աւելինելով գուշակել նորա զուրցածները։ Այնպէս ինձ երկնցաւ, որ տաճիկն Ռուսները միշտ զինուորական ձևով տեսնալով, զիս՝ ուրիշ եւրոպացի ազդէ

կարծեց, և անխնայ կը նախատէր ըլդմերս գիմայնիս ելաւ ոռու սպայ մի, որ բանակէն կու գար, և յայտնեց որ զօրքն կարսէն անցեր գնացեր էին: Զեմ կարող նկարադրել իմ սրտակուրութիւնս. այդ մոտածութիւնը միայն, որ հարկ է ինձ վերադառնալ՝ ՚ի Տփխիս, վախճանագուրկ չարչառուելով Հայոց գաշտերուն մէջ, բոլորալին զիս կը թուլցընէր: Անցաւ գնաց սպայն: տաճիկն կը շարունակէր իւր մենախօսութիւնը, այլ ես անոր ուշ չէի զներ բնաւ. ճեպեցի ձիոյս ընթացքը, հասայ տաճիկի գիւղ մի, որ հեռու էր կարսէ 20 վերսա: Ինյաց վար ձիէս, և առաջին խրճիթը ուղեցի մանալ: այլ տէրը մօտ լինելով, դուրս հրեց զիս նախատելով: Նորա բարեկն խարազանովս պատասխանեցի: պոտաց տաճիկն, մարդիկ ժողովեցան. կարծեմ, առաջնորդս ինձ պաշտպան եղաւ, կարսանանսարայ կարծելով մեծ խրճիթ մի մէջ մտայ, որ աւելի ախոռի կը նմանէր: Տեղ չկար որ փուէի թաղէքէ զգեստս: Զիս ուղեցի: տաճիկ վերակացու մի եկաւ. նորա ամեն անհմանալի խօսքերուն, այսու միայն կը պատասխանէր, վեր պահա ար: Տաճիկք չյօժարեցան, միաքա եկաւ փող ցուցընել (առաջ պէսք էր ընել): Զին նոյն վայրիկնին եկաւ, ձիսվարովը մէկ տեղ:

Առաջ գնացի լայն հովտի մէջէն, ըլրջապատեալ լերամքը: Շուտով տեսայ զկարս, որ այն լերանց մէկուն փրայ ներմակ կ'երեար, Տաճիկն ցուցընելով գայն կրկնեց. —Ղարս, Ղարս. —կը վաղցընէր զձին, ես նորա ետիէն, սիրսս անհանդիսատ. վիճակս կարսի մէջ պիտի որոշուէր: Հօն պիտի իմանայի, թէ ուր է մեր բանակն, և թէ պիտի կարենամ համնիլ զօրաց: Ոյս միջացիս երկինք ծածկեցաւ ամպերսվ, սկսաւ անձրւն, այլ հոգս չէր:

Մտանք կարս. քաղքին դրան մօտ լսեցի ոռու թմրուկը, որ կը զարնէր, նշանակելով զօրաց քաշուելու ժամանակը: Պահապանն իմ տոմսակս առնըլով գնաց հրամանատարին. կէս ժամ-

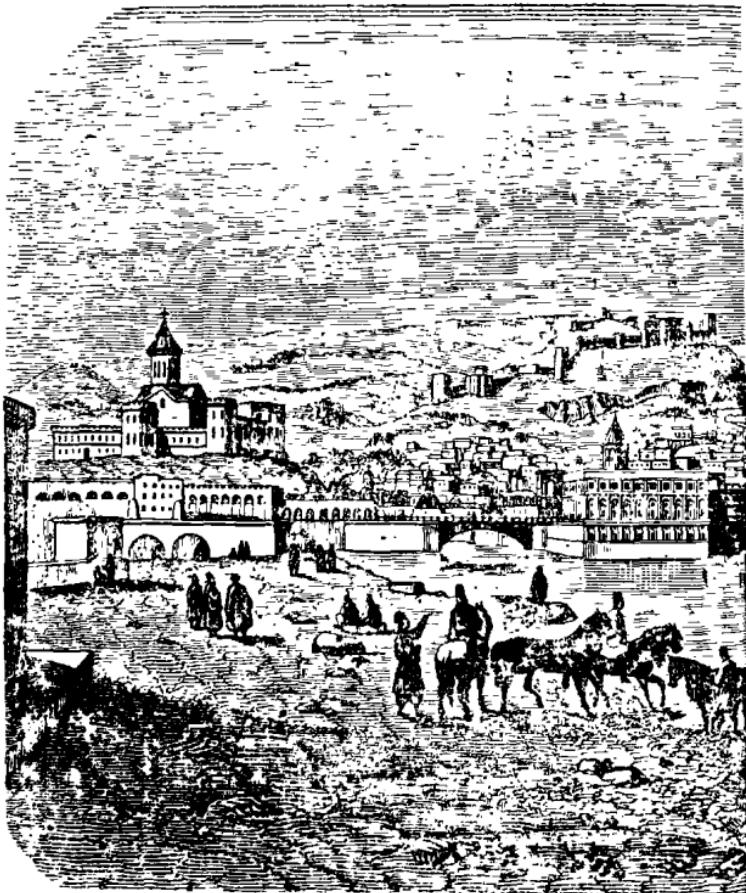
անձրիին ներքե մնացի: Վերջապէս թողոցին զիս ներս. հրաման տուի առաջնորդս որ զիս բաղնիք տանի: Անցանք ծուռ և անհարթ փողոցաց մէջէն, ձիերնիս կը սայմաքէին Տաճկաց քարայատակներուն վրայ: Կանգ առինք անհարթ տան մը զիմաց, այդ բաղնիքն էր: Խիւաւ տաճիկն ձիէն և սկսաւ գուռը զարնել. պատասխան չկար, անձրեն յորդահոս կու գար: Վերջապէս մերձաւոր անէն ելաւ երիտասարդ հայ մի, խօսեցաւ տաճիկն հետ, ձայն տուաւ ինձ, որ բաւական լաւ կը խօսէր ուսերէն. և նեղ սանդղէ մի իւր բնակութեան երկրորդ յարկը հանեց: Ճունը զարդարուած էր զած բազմոցներով և հին կապերաններով, որոց վերաց նըստած էր նորա պառաւ մօյրն: Պօաեցաւ պառաւն և ձեռքս պազաւ: Արդին հրամայեց որ կրակ վառէ և ընթրիք պատրաստէ: Վրայի զգեստս հանելով կրակին դիմացը անյաց: Ներս մտաւ տաճիրով եղբայրն, 17 տարեկան պատանի: Երկաւ եղբարք ևս Տիմիսի գնացած էին և ամիսներ հօն անցուցած: Ինձ պատմեցին նոքա, որ նախընթաց օրը մեր բանակն մեկներ էր և այժմ կը գտնուէր 25 վերատ հեռուն: Սիրտա հանգեցաւ: Շուտով պատրաստեց պառաւն ոչխարի միսը սոներով, որ ինձի թուեցաւ խոհակերութեան արուեստին զերազոյն կերպակուրն: Ամենքս մէկ սենեկի մէջ պատկեցանք, ես պառկեցայ վաւարանին զիմաց որ անցնելու վրայ էր, և քուն եղայ՝ վաղուան օրը Փափեփիչ կոմնին բանակը տեսնալու զեղեցիկ յուտով:

Առաւատը քաղաքը տեսնալու ելայ: Փոքր տաճնտէրս իմ կիկերսն եղաւ: Նայելով դիտելով ամբոյներուն և միջնաբերդին, որ անմատելի ժոյուի ծայր շնուռած է, ես չկարողաց համընալ թէ ինչ կերպով մերնք տիրեր են քաղքին: Իմ հայս մեկնեց ինձի, կրցածին չափ, պատերազմին գործազութիւնքը, որոց ինքն ականատես եղած էր: Նշանակելով նորա վերաց պատերազմի հակամիտութիւն, առաջանացի ՚ի

միասին երթալ զէպ 'ի զօրքն . խոկոյն յօժարեցաւ . զրկեցի զի՞նքը ձի բերերու : կէս ժամէն ելոյ 'ի կարսէ , և Յարու թիւ նը (իմ հոյ ընկերոջս անունն այս էր) քավէս կ'արշաւէր հիծած տաճիկ մուտակախազ ձիոյն շալտկ , Քրդաց ճօ-

ճան նիզակը ձեռքը , սուրը մէջքը , ցնորաննելով Ցաճկաց և պատերազմի վրայօք :

Կ'անոյնէի ցարենաշատ երկիրներու մէջն , չորս կողմն գիւղօրէք , բայց անմորդի , բնակիչք փախեր էին . շատ

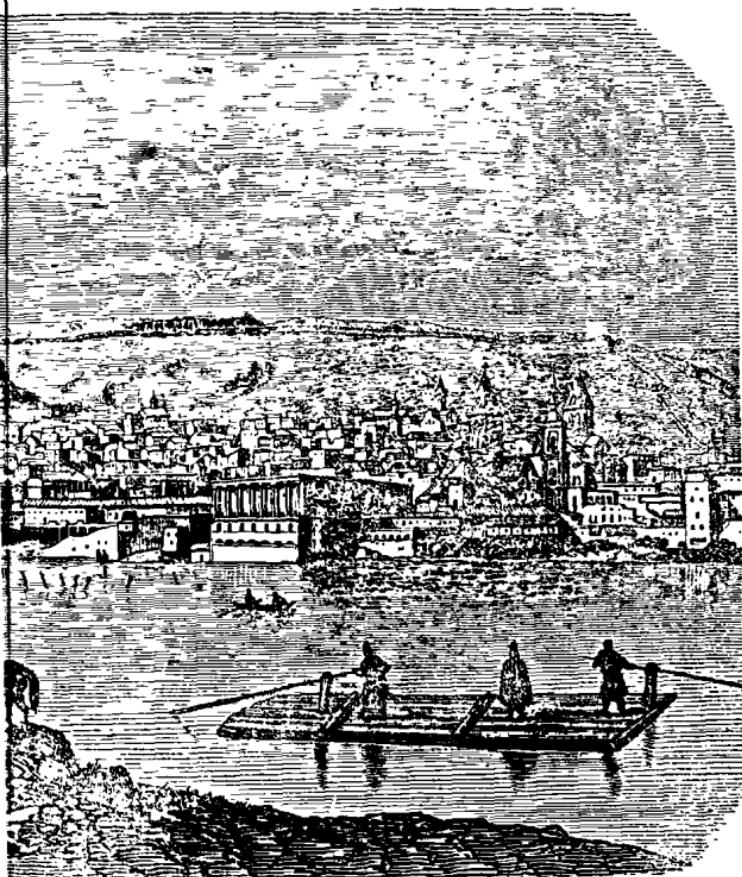
լու էր ճանապարհն , ջրոտ տեղուանք քարայատակ սալած էին , տառւներուն վրայ քարեայ կամուրջներ : Երկիրն քանի կ'երթար կը բարձրանար , Առղանթի գոտեաց նախակարգ գարերն սկսան երկնալ : Անցաւ երկու ժամ : բարձրա-

նալով գուրան զառիվերէն՝ յանկարծ տեսայ մեր բանակը կարսի գետին ափանց վրայ . քանի մի վայրկենէն հասայ մատայ Փ*** վրանին մէջ :

Անցք բեդ Առամելու . - Զինաձգարիւեր . - Եհանգ բանակին . - Եղիստիք . - Մարտ բեդ Արքայիշրին Երգիսումի . - Պայրուցեալ խըր-ձիրն :

Ժամանակին հասայ . նոյն օրը (13 յունիսի) զօրաց հրաման եղաւ առաջ

իապալ , ձաշելով Փ***ի մօտ , լսեցի երի-տառարդ զօրավարաց խորհրդածու-թիւնքը , բանակին շարժման վրայ . Պետքով զօրավարին հրաման եղած էր , ՚ի ձախմէ Երզիուում հանող ճամբէն շխտակ առանձիկ բանակին վրայ զիմել .

Լ ի Զ

Մինչդեռ մնացելոց հրամայած էր շրջապատել զմշնամին : Ժամանակը 5ին զօրքն առաջ խաղաց : Ես նիմէկսասաեան վիշտապագուն չուկատին հետ գնացի . ճանապարհին կըխօսէինք Փ***ի հետ , որոյ հետ քանի մի առաջի էր

որ աեսնաւած չէի : Գիշերը վրայ հասաւ . Հովանի մի մէջ ամենայն զօրք և մենք ՚ի միասին հանդիսաւ առինք : Հոս ունեցայ պատախ . ներկայանալ Փառքեվիչ կսմնին : Տեսնաւեցայ նորա հետ կրակին դի-

մաց, ուր նո շրջապատճալ էր համարդուներով: Զուարթ էր և քաղցրութեամբ ընդունեցաւ զիս լինելով պատերազմսկան արհեստին և և ոչ անդամ մովկէս կ'անցընէի, որ պատերազմին ելբն նոյն վայրկենին կ'որոշուէր: Հօս աեսնուեցայ մեր վ*** հետ, որ յոտից ցցլուխ վոշոտած էր, մօրուքն բուսած, և պատերազմին հոգերով մաշած: Նա իրրե հին ընկեր, գտաւ ժամանակ խօսակցելու ինձի հետ: Տիսայ ևս Մ. Փ***, որ անցեալ ատրի վէրք առած էր: Նա ամենուն յարդի և սիրելի էր, իրրե ընկեր սիրելի և քաջ զօրական: Հին ծանօթմներէս շատերը ժողովեցան մօտու. այլ ինչպէս փոխուած էին. քանի արագ կ'անցնի ժամանակն.

Hen fugaces, Posthume, Posthume
Labuntur anni . . .

Դարձայ Փ*** մօտ, նորա վրանին ներքեանցընելու գիշերը: Ցանկարծ արթընցայ ահաւոր ձայներէ. կարելի էր կարծել որ թշնամին յանկարծակի յարձը. կեր է վրանիս. Փ*** զրկեց իմանալու ազմին պատճուրը: Քանի մի թափթարաց ձիեր կապերէն արձըկուելով կը վազվակին բանակին մէջ. և Միւսիւրմանք (այսպէս կը կոչուէին բանակին ծառայող թաթարք) զանոնք բռնելու վրայ էին:

Արշալուսին բանակն առաջ շարժեցաւ. մօտեցանք ծառերով ծածկուած լեռներու, մտանք լերանցամէջը. վիշապազորքն մէջերնին կը խօսէին. և Նայէ, եղբայր, քաջ կեցիր, հիմա կը հասնի գնդակն: Եւ յիրաւի տեղն և զիրքն շատ յարմար էր թշնամույն յարձակման. այլ Տաճիկը Պուացովի զօրաց յարձակմանը զրազած՝ յարցան օգտուիլ յարմար միջոցէն: Ցածողութեամբ անցանք վտանգաւոր լերանցամէջն և բարձրացանք Առաջնաւի վրայ. 10 վերսա միջոյն մնաց մեր և թշնամոյն բանակին մէջ: Տիսուր էր բնութիւնն մեր չորս դին. օդն ցուբա, լերինք ծածկուած արտմա-

տեսիլ եղենեզ, ծործորներուն մէջ ձիւն.

... nec Armeniis in oris
Armies Valgi, stat glacies ines
Menses per omnes. ...

Հազիւ ոդի առինք և ճաշեցինք, հըրձգութիւնք լսուեցան, Փ*** զրկեց իմանալու. լուր բերին որ Տաճիկք մեր առաջապահ գնդերուն վերայ հրացան կը պարզեն. Ե*** հետ մէկ աեղ զնացի, ինձ համար նոր տեսարանին ականատեսու լինելու: Ճանապարհին հանդիպեցանք վիլաւոր խաղախի, համեստին վերայ նստած երերալով, գէլին մեռելատիպ և արիւնոտ, երկու խաղախ երկու կողմէն կը բըռնէին զնա. Մ*** հարցուց, թէ շատոնք են Տաճիկք. — « Խ... երէն շատ են, աէր », — ասաց մէկն ի խաղախաց: Լեռնամիջէն անցնելով, հակագէմ լերան դար ի վայրին վերայ տեսանք յանկարծ 200ի չափ խազակք, պաշտպանողական զրկոց մէջ նոցա գէմ 500 Տաճիկք: Խազակք կամաց կամոց յետս կը քաշուէին. Տաճիկք յանդղնաբար առաջ գալով, 20 քայլ միջոցէն հրացաննին պարպելով յետ յետ կը քաշուէին: Նոյցա բարձր փաթթոցներն (շալմայք), գեղեցիկ և փայլուն սարք երիվարաց, զգալի հակադրութիւն մէլ մեր ի խաղախաց կապոյտ տարտղուն և անպաճյն սարուց երիվացն: ի մերոց 15 հոդի վիրաւորեալ էին: Փախազնդապետն Պասով օգնութիւն խնդրեց: Նոյն միջոցին ինքը զարնուած էր ոռքէն: Շփոթած էին խազակք. այլ Պասով չնոյցելով վէրքին, ձիոյն վրայ իւր պաշտօնը կատարեց: Հասաւ օգնութիւն. տեսան Տաճիկք և իսկոյն ցրաւեցան, թաղով լերան վրայ մերկ անդլուխ և անդամատեալ խազախի մարմին մի:

Տաճիկք ՚ի պատերազմի անկելոց զլուխքը կը կտրեն և ՚ի կ. Պօլիս կը զըրկեն, գասասակին արեան մէջ թափթիւնով իրենց դրօշուց վերայ կը տպաւուրեն: Հրձգութիւնք դադրեցան, Ալծիւկը,

ուղեկիցք բանակին՝ լերսանց վրայ նըս. տան, 'ի բարձանց զիստելով իրենց տարը: Նոյն միջոցին երկան խումբ գորապետաց և սպայից. Կոմն ֆաօքելիչ դէպ ՚ի լեռը գնաց, որոյ սարդուրը չըրս հազար տաճիկ ձիաւորք ծմակաց և ծորդորից մէջ կը ծածկուէին: Բարձր լեռնէն երկեցաւ Տաճկաց բանակին, զոր մեղմէ կը բաժնէին բարձունք և հավիտք: Աւշ զարձանք՝ ՚ի բանակ, ուր տեսայ մեր վիրաւորները, յորոց հինգն նոյն գիշերը վախճանեցան երեկոյին Յոթէն-Վարուն պատանեոյն այցելութեան գնացի, որ վիրաւորուած էր նոյն օրը, ուրիշ մարտի մէջ:

Բանակին կեանդիքին շատ ախտրժեցայ: Արշալուսին թնդանօթի ձայնն ըզմեզ աեղերնէս վեր կը հանէր. վրանական քունն շատ առողջարար է: Իէս օրուան ճաշին կերած խորովածին վրային կը խմէիք անգիտական գարեջնուրը և Շամբայնի գինին, զոր կը պաղեցնէինք Տաւրիկեան ձեամոց մէջ: Ալլատարազ էր մեր ընկերութիւնն: Ռայեվսրի զօրավարին վրանը կը ժողովէին Միւսիւրման զօրաց պէկերը, խօսակցութիւնն թարգմանաց միջնորդութեամբ կը լինէր: Մեր զօրաց մէջ կոյին անդրկովկասեան աղինք, և նոր նուածեալ աղգեր: Ի սոցանէ Եղիսաներուն վերայ աւելի հետաքրքրութեամբ կը նայէի, որք յարեկը գիւապաշոք կը համարին: 300 ընտանեաց շափ կը բնակին Արարատաց ստորոտը: Ռուսաց թագաւորին կառավարութիւնը ընդունեցան: Նոցագլխաւորն բարձրահասակ և յաղթանզամ սմն էր, հազար կարմիր վերարկու և սե զլիսարկ, կու գալ երբեմն յողոյն՝ հեծելոց հրամանատար զօրավարին Բոյայի վիտի: Նոյն իսկ Եղիսան ուղեցի աեղերիւթիւն առնուլ նոցահաւատան վերաբանութիւն բարձրահամար մէկ Աստուածածուած. թէ բայ իրենց օրինաց, անիծանել զդէ՝ յիրաւի անվայիլ և անազնին, վասն զի թէպէտե

նտ այժմ անբաղդ է, այլ ժամանակաւ կը լինայ թողութիւն գտնել. զի կարելի չէ սահման գնել դմութեան Ալլահի: Այս բացատրութիւնս սիրտ հանգեցուց: Շատ ուրախացայ որ նոքա երկրագու չեն սատանայի, և նոցա մուլութիւնն ինձ այժմ շատ թեթեւ երեցաւ: իմ ժառայսին ձեմէ երեք օր վերջը հասաւ բանակը, պարենաւոր սայլերուն հետ: Մեր բաղմաթիւ բեռնակիր սոյլերուն և ոչ մին թշնամեաց ձեռք ընկաւ: զարմանալի էր յիրաւի նոցա բռնած ճամբան:

ի 17 յուլիսի առաւատնորէն լացինք հրացաններու ձայներ, և երկու ժամէն ասեանկ Գարավաղցի զօրաց խումբը, ուր ութ տաճիկ զրօններով գտարձաւ եկաւ. Թրետերիքս գնդապետը պատերազմած էր քարաւանուաթշնամունց հետ՝ նեղելով և ցրուելով. Օսման փաշոյ, հրամանատար հեծելազօրուն՝ ճորով փախած էր:

ի 18 յուլիսի մեր բանակն տեղափոխեց. 19ին հաղիւ թնդանօթին ձայնն լսուեցաւ բոլոր բանակն ոտքի վրայ էր. զօրավարը աեղերնին կայնած, խումբ բերը կը կազմուէին, սպայք իրենց ջոկերուն գէմմ կ'անցնէին: Ես միայն մընացի, և չէի գիտեր թէ որ կողմն երթամ, ուստի թողուցի ձիս իրեն կամաց: Հանդիպեցայ ճանապարհին Պուտովով զօրավարին, որ ինձ ասաց երթալ 'ի ձախ թէ: Խնչու, մտածեցի. և առաջ գնացի: Տեսայ զՄուրավիէվ զօրավարը որ թնդանօթիները կարդի կը գնէր: Շուտով երեցան Ցէլի-պաշը, որ գէպ ՚ի խացուխս հրացաննին պարպելով, եկան մտան 'ի հովիտ, մինչդեռ խուան բազմութիւն հետակազօրուն լերանց մէջն կ'անցնէին: Մուրավիէվ զօրավար հրամայեց վրանին թնդանօթ պարպել. Գնդակն ճիշտ մէջնին ընկաւ, Տաճիկի քալինստի քայուելով ապաւինեցան բարձանց ներքեւ: Հօն երեկցաւ կոմն Փագելին իր համհարզներով. Տաճիկը աեղի տուին. մեր և նոցա մէջ կար խորածոր մի: Կոմն զլկեց զֆ*** որ գիտէ զխորածորը. առաջ անցաւ: Տա-

կատներով։ Հաղիւ թէ հասանք, լուսւորիցաւ երկինք իրեւ մետքորա մի, լսեցինք խուլ ճայթմունք մի։ Քառարդ մի ժամաւ առաջ թաղած խրճիթնիս ողելու, հօն է եղեր վառողյ պաշտրն։ Վերթառուցեալ քարերէն քանի մի խազ զոխիք զարնուեցան։ Ահա ասիկ նոյն միջոց իմ՝ ամեն աեսածներս։ Իրիկունը խնացոյ որ այն պատերազմիս միջոց կրգուումի Սէրապէրին զօրքն խորոտակած է, որ երեսուն հազարավ կ'երթար միտնալու Հարի-փաշայի զօրաց հետ։ Սէրապէրը փախած էր, յէրգիտում, նորա զօրքը ցիրու ցան եղած Սովոնլու լեռանց այս կողմն։ Թնդանօմք գերեաբք միոյն Հարի-փաշան մնացած էր, այլ կոմնն ժամանակչուուաւնորանոր վարչութիւն ընելու։

—

Պատերազմ ընդ Հարի-փաշայի։ — Մահթարար պէկին։ — Գերիան փաշան։ — Երսուն։ — Լամուրչն անփոփ։ — Հասան-Դար։ — Ջերմուկ։ — Դեկ յէրգիտում։ — Բանագեցացարինք։ — Առանեն Էպիստմայ։ — Գերեալ Տաքիկը։ — Տէրութիւն

Միւս օր ժամը 5ին բանտկն արթընցու։ Հրաման ելաւ առաջ զնալու։ Վրանէն ելնալու միջոց հանդիպեցայ կամսին, որ ամենքն ասած ոտք ելած էր։ Նազիս աեսալով։ «Etes-vous fatigué de la journée d'hier?» — Mais un peu, M. le Comte. — «J'en suis fâché pour vous, car nous allons faire encore une marche pour joindre le Pacha, et puis il faudra poursuivre l'ennemi encore une trentaine de verstes.» Առաջ խաղալով հասանք ժամը 8ին բարձանց վերայ, ուսկից ակն յանդիման կ'երեար Հարի-փաշայի բանակն։ Տաճիկը սկըսան ամեն ամրոցներէն անվտանգ հըրձութիւն ընել։ Մեծ շարժմունք կ'երեար բանակին մէջ։ Յօգնածութիւնն և առաւտեան տաքութիւնն առաւտեան տաքութիւնն ստիպեցին մեզմէ շատերուն ինել ձիէն և պառկիլ դալար խոտին վերայ։ Չեռքիս

անցընելով ձիսյ սամնձը ¼ժամ քաղցր քուն եղայ, սպասելով նոր հրամանի առաջ խաղալու։ Ձիս ¼ ժամէն արթընցացին։ Ումենայն ինչ շարժման մէջ էր։ Մէկ կողմէն զօրքն Տաճկաց բանակը կը մոնային, միւս կողմէն ձիաւուրք վայիս կ'ազածէին։ Կ'ուղէի նիժենկրուանսն զօրաց հետ ՚ի միտասին ընթանալ, այլ ձիսյ կաղալուն պատճառու ետև մնացի։ Քայիս անցան գնացին Ռւլան զօրականք։ յիաց վ*** երեք թնդանօմքներով։ Ես միակ մնացի անտառային լերանց վերայ։ գիմացա եւաւ վիշտապազինս զօրտկան մը և ասաց որ անտառուները լի են թինակիներով։ Եթե գտրձոյ և հանդիպեցայ Մ*** զօրավարին։ հետեւ զօրականներով։ Նա խումբ մի զօրաց զրկեց անտառները՝ որ թինամիներէն մորքին։ Դէպ ՚ի խորածոր մի ինեալով, նոր աեսարանի մը հանդիպեցայ։ Ճակի տակ պատկած էր մեր թաթար Գէկիրէն մին մահացու վիրաւորեալ նորա քովը ձայն ձգած կու լոր նորա միրելին։ մնացին ճնկան վրայ աղօմք կ'ընէր։ Մեռնելու վրայ Պէկը, զարմանալի հանդարտութեան մէջ էր և աշքերը յառած իւր երիտասարդ բարեկամին կը հայէր։ Չորս մէջ 50 գերիներ կային։ քանի մի վիրաւոր Տաճիկը նշանացի ինձ ձայն կու առյին։ կ'երեայ որ զիս բժիշկ կը համարէին և օգնութիւն կը խնդրէին, զոր չէի կարող տալ նոցա։ Անստուէն ատճիկ մի ելաւ, որ իւր վէրը ըսթով կը պատօպարէր։ Զօրականք մօտեցան իրեն, որպէս զի զարնեն մեռցընեն, թերեւս մարդասէր մտօք. այլ այդ բանը զիս տան նուվայ ըրաւ. պաշտպան կեցայ խեղճ տաճիկին, և նորով անզօր և անարիւն վիրաւորը իւր ընկերաց քովը տարի։ Անցա քովն էր զօրապետն Ա***, որ բարեկամարքար նոցա բերնէն առնլով ծխամորճը կը ծխէր, ամեններն ուշ շնելով այն լուրերուն, թէ Տաճկաց բանակին մէջ ժամստախան կը ճարակի։ Գերեալներն նստած հանդարտ կը խօսակցէին։ Գրեաթէ ամենքն երիտասարդք էին։ Հօս յօգնութիւն առ-

Նըլով, առաջ գնացինք: Առաջ երթաւ լով 15 վերսա, տեսայ նիմենկորատեան զօրքերը գետի մը ափանց վրայ ծառերու մէջ: Զիթնամին քանի մի ժամ ևս հայածելով, երեկոյին հասանք հսկոյի մէջ, որ շրջապատեալ էր խիտ անտառով. հօն, երկու աւուր միջոց 80 վերստ կտրած անցած և յօդնած դադրած, լաւ մը քուն եղայ: Երկրորդ օրը զթըշնամին հայածով զօրաց հասման եկաւ որ՝ ի բանակն դառնան: Մեր զօրքն Տաճկաց բանակատեղին էր, որոյ տիրած էին երէկ. Փափրելիս կոմսին վրանը անմիջապէս Հսփի-փաշոյին կանանչ վրանին քով զարկած էր. Հսփի գերի ընկած էր մեր խազսխնեցէն: Գնացի անեսովթեան, մեր սպայք նորա շրս կողմը բոլորած էին: Նա ծալապատիկ նստած էր և ծուխը կը ծխէր. քառասնամեռյ կը թուէր. յարդ և խորին խազաղութիւն գեղեցիկ կերպարանց վըրաց կը փայլէին: Անձնատուր լինելով, խնդրած էր, որ դաւաթմ մի սուրճ տան իրեն և հարցմանկներ շընէն:

Հովտին մէջ կանգ առինք. ձիւնապատ և անառապիին Սողանու լերինք ետևներս մնացին: Առաջ գնացինք, և դիմացնիս թշնամիշշելաւ: Գեղերն պարպուած էին, շրջակայք տիրատեսիլ: Տեսանք երասիս գետը, որ քարուտ ափերէն արագ կը վազէր: Հասանդալայէն 15 վերստ հեռուն ծգուած է գեղեցիկ և յանգուագն շինուած եօթն անշափակից կամարաց վրայ կամուրջ մի: Աւանդութիւնն այս կամիջնս շինութիւնը կ'ընծայէ հարստացեալ հովտի մը, որ թաղուած է առանձնացեալ բլրակի մի վերայ. ուր մինչեւ ցարդ կը ցուցընեն նորա գերեզմանը, ընդ հովոնեաւ կը լին եղներն ծառոց. մերծակայ գեղացիք յուխտ կ'երթան գերեզմանիս: Կամուրջն ար կոչուի Զօպան-Քէօփրիւ (կամուրջ հովտի). ճանապարհն Բավրիթու այս կամրջին վրայէն է:

Քանի մի քայլ կամրջն անդին, կայ աւերակ մը՝ կարաւան-Մարայ: Հօն հիւանդ իշուկէ մի զատ ոչ զոք տեսայ, անտարակոյս փախստական գեղացիք

թողած էին: ի 24 յունիսի առաւօտուն հասանք ի Հասանդալայ, վաղըն. Ջական բերդ, որուն երէկուան օրը տիրած էր նախարարն Պէքովիչ: Հնդետասան վերտոտ հեռու էր այն մեր զիշերօմիկ տեղէն: Երկար անցքերը յօդնեցուց էին զիս. յոյս ունէի յօդնու. թիւնս հօսաւնուլ, ոյլ բանը յայլդառածու: Հեծելազորուն մեկնելէն առաջ, եկան Հայեր ի մեր բանակ, պայտպատութիւն խնդրելով Տաճկաց գէմ: որք երեք օր առաջ նոցա կենդանիքը քշեր տարիեր էին: Զօրապետն Ա*** լաւ Հնասկընարով նոցա խնդիրը, երևակոյեց որ Տաճկաց զօրքը լերտոնց վերայ են: Ուզան զօրաց մէկ բաժնով առաջ անցաւ, իմաց տալով Փ*** որ 3000 տաճիկը լերանց վրայ են: Փ*** նորա ետեէն գնաց որ վսանգի միջոց ի թիկունս հասնի: Ես նիժեկորուտեան զօրաց հետևեցայ, և մեծ փութով կ'աճապարէինք Հայոց ագոտութեան: Կորելով անցնելով 20 վերտոտ ճանապարհ, մօտնք գիւղ մի, ուր քանի մի թւլան զօրականք աճապարելով սուսերամերկ մի քանի հաւերու ետեէ կը վաղէին: Հօս գեղացի մի բացարարեց Փ***, որ խնդիրըն 3000 գլուխ տաւարի վրայ էր, զորս երեք օր առաջ թուրք քշեր տարեր էին, և որոց ետեէն երկու օրէն կորելի էր հանիւ: Փ*** հրաման տուաւ որ զհաւերը հալածելը գաղքեցընեն թւլանք, և լուր հասցուց Ա*** որ ետ գառնայր Դարձանք և մեք, և լիւէն իշնարով հասնիք Հասնդալայի մօտ: Եւ այսպէս 40 վերստ շրջան մի ըրինք քանի մի Հայոց հաւերը ազատելու համար: ոչ ախորժական երեւեցաւ ինձ այս շրջան:

Հասնդալայ էրզիւումի բանալիքն համարուած է. քաղաքն լերան սասրար շինուած է. վերն է բերդը: Աւնի 400 տուն Հայ: Մեր բանակն, բերդիս առաջ ընդարձակ գաշտին մէշն էր: Հօս դնացի տեսնալու բոլորակ քարաշէն շինուածք մի, որոյ մէջ կայ ազքիւր երկաթ-ծծմբային ներմուկի: Բալրակ աւազանը 12 կանգուն արամանդիծ ունէր. շորջ բոլոր լողալով անկայ եր-

կու անգամ, այլ զբախս սկսաւ դառնալ և միրսու խող ելաւ, հազի կարողացաց եղերքի քարերուն վերայ լինալ: Այդ ջրերը յարեւելս անուանի են, այլ որովհետեւ չկան սորված թժիշներ, և ախտաւորք անկանոն կերպով կը գործածեն ջրերս, անշուշտ քաղած օգուտքըն ևս աննշանք են:

Առ պարսովք Հասանդղարայի կը վազէ Մուրց զետեն. սորս ափունքն ծածկուած են երկաթաջուր ազրիւներով. որոնք քարերուն մէջէն վեր բղիսելով 'ի դեմք կը վազին: Սոյց համն կովկասեան նարզանի նման ախորժաճաշաշուկ չեն, ունին պղնձի համ: Ի 25 յունիսի, կայսեր ծննդեան օրը, մեր բանակին մէջ բերդիս պարուպաց ներքին, զօրականիք լսեցին ազօթք: Կոմսին մօտ, ճաշէն վերջը, երբ գատարկեցան բաժակը 'ի կենդանութիւն կայսեր, ֆաքելիչ հրատարակեց չու դէպ յիրզիսում: 'Ի հինգ ժամու կէսօրէն վերջը զօրքն յառաջ խաղացին: Ի 26 յաւնիսի բարձանց վերայ էինք հինգ վերստ հեռու յիրզիսումէ: Այդ լեռները կոչուին Ոգտազ (սպիտակ լվրինք), կաւճային են: Սպիտակ և մնասակար փոշին գիճացուց մեր աշքերը. նոցա տիսուր երեսութիւն արտամեցաց և զմեզ: Այլ կրպիսումի մեր ճաշակոյութիւնն և շուտով վերջ պատերազմին՝ կը միխթարէր զմեզ:

Երեկոյին կոմն Փագերկիչ ձիւառբեալ շորջ պարտելով նոյեցաւ ամեն դիրքերը: Տաճիկ ձիւառք, բոլոր օրը մեր պահանորդաց առողջ ասդին անդին գեալով, վերջապէս սկսան հրձիր լինել, կոմն ձեսքը խարազանով նոցա կը սպաւնար, այլ նոյն միջնցին Մ*** զօրավարին հետ խորհրդակցելէն չեր զտոքրեր. մեր նոցա վերայ հրձիր չեզանք:

Այս միջնցին կրպիսումի մէջ մեծ շիռմաթիւն կար: Սէրապէրն յազմուած փախերով 'ի քաղաք, լուր աստածեր էր թէ իտուր չարաշտր յավթուցան, մինչեւ արձակ իտազուած գերիներն, փագելիչի առ կրպիւմցիս անձնատուր լինելու յարդ որը կը տարածէին, խայտառակելով Սէրապէրի սուաը: Ժողո-

վուրդն սկսաւ անձնատուր լինելու պատրաստուիլ մինչդեռ Սէրապէրն և զօրքն՝ գարձեալ կը պատրաստուէին 'ի մարտ: Զայրացաւ շփոթն և եւրապացիք ունանք զոհ զայրութիւն:

Ի 26 ամսոյս, առաւօտը պատրամաւոր եկան յիրգիսումէ, Սէրապէրի և ժողովրդոց կողմանէ: Այսողջ օրը բանափնտութիւնիք եղան. կէսօրէն վիրջը պատգամաւորք գարձան, և նոցա հետ զօրտվարն Պէրովիչ, որ հմտու էր ափական լեզուաց և սպիրութիւնց:

Միւս օր առաւօտը առաջ խաղաց մեր զօրքն՝ քաղաքին արևելեան կողմն էին թուրքաց ամբոցներն թօփ-Ճաղի վերայ: Թուրքաց հրձգութեան՝ մերքն թմբիօր և նուտագքօր պատասխանեցին. փախեան Տաճիկը, և մերքն զրաւեցին նոցա աեղը: Յ*** Պուէտին հետ հասոյ ես հօն, ուր էր և կ'մնն Փապեիչ իւր համհարցներով: Բարձր դիրքէն կ'երեար կրպիսում իւր միջնարերգով, և մի զմիոյ կնի կցեալ կանաչ տանիքներով: Կոմնն ձիոյն շարսկն էր, նորա դիմաց նստած էին զետենին լրոյ տաճիկ պատգամաւորք քաղերին բանալիքը ձեռքերնին: Այլ կրպիսումի մէջ կ'երեար խառնակութիւն: յանկարծ քաղաքին խրամին մէջ ցոլոց լցոյ մի, բարձրացաւ ծուխն և թուռ գնդակն 'ի թօփ-Ճաղ. Քանի մի նմանօրինակ գնդակը անցան կոմսին զլիսոն վրայէն: « Վո- յez les Turcs — տաց նա ինձ — on ne peut jamais se fier à eux. » Նոյն վայրէնին վազեց եկաւ 'ի թօփ-Ճաղ նախարարն Պէրովիչ, որ երէկուանի յիրզիսում էր բանախառաւթեն համար: Յայտնեց որ Սէրապէրն և ժողովրդոց յօժար են անձնատուր լինել, այլ քանի մի միջն անհնարդանդ Առնաւուտք, առաջնորդութեամբ թօփի-Պաշիի: Քարագլուխ մօտենալով կոմսին, հրաման ուզեցին որ լուցընեն Տաճկաց մարտկոցները: Էրգիսումի առաջաւորք, որ նստած էին իրենց թլնագանօթից կրակին տակ, նոյն խնդիրքը կը կրկնէին: Կոմն՝ քիչ միջոց կենա-

յէն վերջը, հրաման տաւաւ, զուրցելով, | թշնամիաց : Անկ դօրագոնիքին մնան
և բաւական է խեցածնին ։ Առաջ բե- | Ալրպիոռմ, և 'ի շն յունիսի 'ի տորե-
րուեցան հրանօթք, սկսան թռչիլ զրհ- | գորձի Փողմաւեան մորտին, 'ի վեց
դամ' երեկոյին կը Փողփողեր Ռուսաց

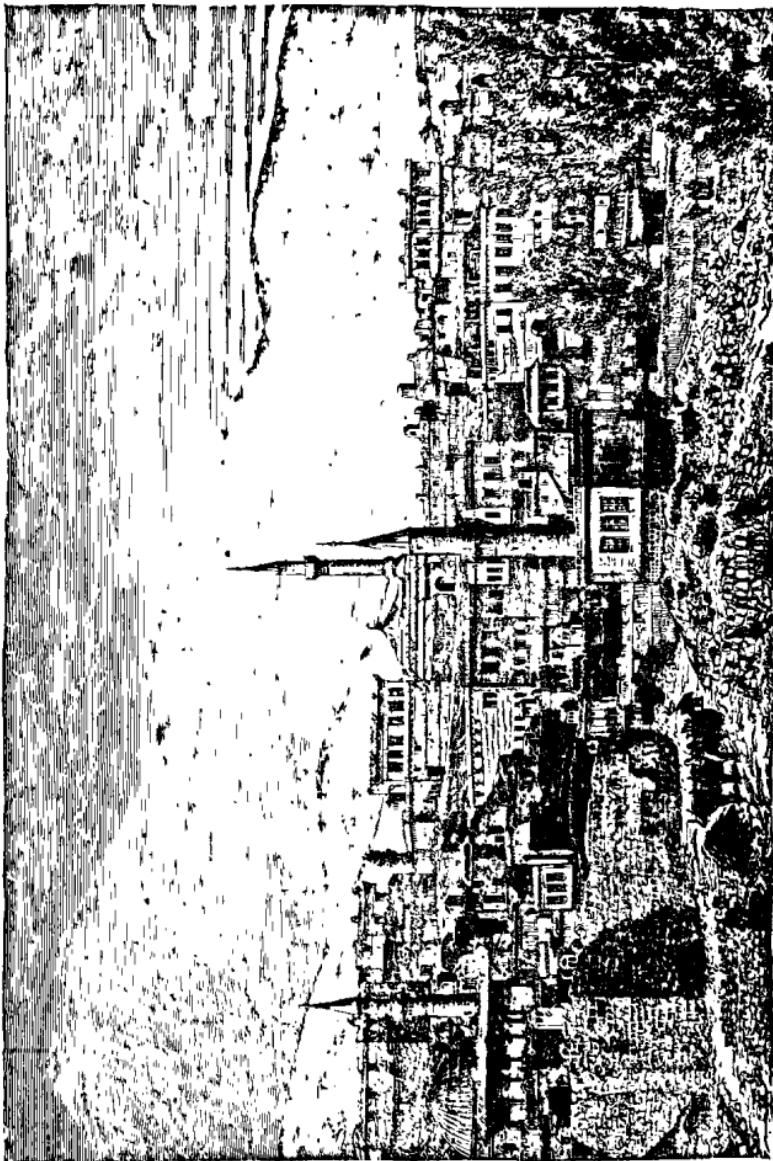

ՀԱՅԱԳՈՐԾՈՒՄ

Ղըսն Երզրումի միջնաբերդին վերսոյ : | տանեաց վրայէն տրտում առ մեզ կը
Փ*** զնաց 'ի քաղաք, ևս ետևէն, քա- | նայէին . Հայերն նեղ փողսցաց մէջ կը
զափն զարմանալի տեսարան կը ներ- | վիստային . նոցա երախսալիք մեր ձիոց
կայսցնէր : Տաճիկը իրենց տափարակ | առաջ կը վազէին, երեսնին խաչ հա-

նելով և կրկնելով. Քրիստոնեայք . . . .
լիոտեցանք բերդին, ուր կը մնային
մեր թնդանօթաձիզք: Ես հոս, 'ի մեծ
զարմացու մն, հանդիպեցայ իմ թարու-

թեան, որ քաղաքին մէջ վեր վար կ'ար-
շաւէք. մինչդեռ խատիւ հրաման ելած
էք, որ ոչ ոք համարձակի բանակէն
զատուիլ առանց մասնաւոր հրամանի:

ԽԵՂԻ ՊՈՒՆ

1994-12-5

Քաղաքին փողոցը նեղ և ծուռմաւո-
ւն, տուներն ըստ բաւականին բարձր.
Ճողովնուրդ շատ, խանութք փակ էին:
Երկու ժամի չափ քաղաքը շրջալէն վերջ,
գարձայ ՚ի բանակ. Սէրապէրն և այլ
չորս դերեալ փաշայք հօն էին. փաշ-

առակ ս.

2

Ներէն մին նիհար ծերունի ոմն էը, այլ կարդէ դուրս անհանգարտ, աշխուժիւ կը խօսէր մեր զօրապետաց հետ . զիս տեսնարով ֆսագ հագած, հարցուց, թէ ես ո՞լ եմ: Փ*** ինձ բանաստեղծի տիտղոսը տուաւ: Փաշան ձեռքերը կրծից վերայ խաչածե բոնհլով՝ խոնարհցաւ առնես, և թարգմանի միջոցով զոյս ասաց. «Օրհնեալ է այն ժամը, յորում կը հանդիպինք բանաստեղծի: Բանաստեղծն՝ եղբայր է տէրվիչի: Նա չունի հայրենիք և ոչ երկրաւոր բարիք, և մինչդեռ մեք խեղճերս կը հոգանք վսան փառաց, իշխանութեան և հարստութեան, նու հաւասար է տիրապետաց աշխարհի ենամ երկիր կը պազանին » : Արևելեան ողջանատուութիւն փաշային՝ մեզ ամենուս յոյժ սիրելի եղաւ:

Գնացի Սէրապերը տեսնալու. Ոէրապէրն ալեսոր մի էր, արտաքին ձեն սովորական, տրուում տիսուր նստած. Հըմապատեալ մեր ապաներով, վրանէն իշնուու միջոց, տեսայ կիսամերկի պատանի մի, գառնազգեստ, գաւազան՝ ի ձեռին, տիկ ուսընդգնութ: Ինձի ըսին որ նա տէրվիչ էր, իմ եղբայրակից, որ եկած էր յոզդոյն յաղթողաց: Հազիւ կը բայան վարել հեռացընել զնա:

—

Երդիառամ. — Ասիական ձեխորին. — Կիիմայն. — Երդիառամ տաղայտիորին. — Պարաստ Աէրապէրին. — Լանանոց տաձիկ փաշային. — Ժանտուման. — Ման Պարցուի. — Դանապարի յետապարձ. — Ռուաց օրացիր:

Երդիուում կամ Արդրում, և սխալ կոչմամբ, Երդրոն, հիմնեալ է իրը 415ի, ՚ի ժամանակս թէոգոսի թէ և կոչեցեալ թէոգուազիս: Ոչ մի պատմական յիշատակութիւն չի յարմարիր այս անուան: Միայն ես այսափս լսեցի, որ հօս, ըստ վկայութեան չաճի-Պանի, Պարօնց գեսպանին առաջը հաներ են ՚ի հաճել զնա, վասն անարդութեան

միոյ, հարթու ականջներ, մարդու ականջաց փախանակ:

Արզուում Ասիական Տաճկաստանի զիսաւոր քաղաքն կը համարուի: Նորաբնակչաց թիւն մինչև 400,000ի կը հասնէր. Կարծեմ որ այս թիւն քիչ մը շափազանց է: Ցուներն քարաշէն են, դաշարարոյս հողածածուկ տանիքներով, որոց վերայ եթէ բարձրէն դիտես, կարդէ զուրս ձեւ մի կ'առնու քաղաքն:

Ընդ եւրոպ և ընդ Ասիա գլխաւոր ցամափի ճանապարհն հօսկէ է. այլ իրեն մէջ ապրանք քիչ կը վաճառի ըստ նշանակելոյ դուռնը փորիք. հօս հիւանդը՝ մի գդալ խանդեղ չգունալու պատճառաւ կարելի է որ մառնի, մինչդեռ քաղաքիս մէջ կապուած պարկիրն լցուն լինին անսով:

Զեմ գտած աւելի այլանդակ և անպատշաճ բացատրութիւն քան Արևելեան ձեւն անխաւրիւն զրուցուածը: Այդ ասացուածդդ կ'երեայ որ ՚ի խաչակրաց մոսած է. ուր խեղճ ասպետներն թողլով իրենց բերդերուն մերկ պատերը և տախտէ նստարանները, առաջին անգամ տեսած են կարմիր բազմոցներ և գոյնզգոյն կապերուներ և սուրերու բազմացոյն և աշխանակուու երախտկաներ: Այժմ պէտք է ասել Ասիական իւնդառութիւն, Ասիական պէճուրիւն, խոզուրիւն, և այն. այլ ճոխութիւն՝ ըստ իրաւանց կը վայելէ Եւրոպայի: Երգիռումի մէջ չես կարող գտնալ, որչափ ևս ուզես փող վճարել, զայն՝ որ կարող ես գտնուած փափով նահանդի աննշան քաղաքներէն մէկուն մանրավաճառի խանութի մէջ ալ:

Լիիմայն Երդիառումի խիստ է: Քաղաքն տափի մը վրայ շինուած է, ծովին երեսէն 7000 (6000) ոտք բարձր: Երջակայ Երինք տարւոյն մեծ մասը ձիւնապատէն: Գիեաինն անձառ, այլ բերրի: բազմթիւ աղբեւրներով ջրուած և ամեն կողմէ ունի ջրանց: Համբաւաւոր է Երզիառում յրի կողմանէ: Երեք վերստի բացէ կ'անցնի Եփրատ: այլ աղբիւրք ամենուրեք ջատ են: որոց մօտ շղթաներով կապուած ջրամաններ կան, և բա-

րի Մըսլիմանկը ջուր խամած միջոցնին
գովեստը տալէն շեն կշտունար : Փայտը
Սովանլու է կը բերեն : Էրզիւռումի զինա-
րանին մէջ տեսուց շատ զէնք, սուրեկր ,
ժոնդուտած գրահներ, մնացորդք՝ ի ժա-
մանակաց կոտու ֆրուայի : Մզկիթիք ցուծ
են և մութ . քաղաքէն գուրս է գերեզ-
մանոցն . մահարցանկ սովորսրար արն-
կած քարինք են խոյրազարդ : Երկու
փաշաներու գերեզմանաց վերաց կ'ե-
րեար մեծ հոդ, այլ ահօնց վերաց ես ոչ
զեղեցկութիւն, ոչ ճաշակ և ոչ միուր
մի կար . . . ճանապարհորդին մէկը կը
գրէ, որ բոլոր Ասիոյ քաղաքաց մէջն
միոյն իշղիառումի մէջ տեսար է աշտա-
րակի (քաղաքի) ժամացոյց, և այն ես
աւեր է եղիք : Նորաձեւութիւնք՝ զրա
Սուլթանն կը տարածէ, զեռ մուտ զը-
տած չեն յլքիթառում : Զօրքն իրենց ա-
րեւելքան այլանդակ ձևօքն են, և Գօլ-
սոյ և էրզիառումի մէջ կայ նախանձորու-
թիւն, ինչպէս Ղազանի և Մոսկուայի
մէջ : Ահաւասիկ երգիծանական տաղա-
շափութեան սկիզբն, զոր գրած է Ա-
մին-օյլու էէնիշըն :

Կը գովն զՍոտամզու կետուրք ոյսոք,
Այլ վաղը պայտեալ դարսապարք՝
Պրատէ ներհնեալ ոչ կը լուիժունի շնա,
Ու կ'անցին կ'երթու — ու այնպէս կը թողուն:
Սոտամզու ներհնեց վասնգին գիտաց.
Սոտամզու ուրացաւ զՄարգրեհն .
Ի նմա զին Արեւելքան ճշմարտութիւնը
Նենգաւոր Արեւմտուք նումացոյց .
Սոտամզու վասն հեշտութեանց
Սոտուեց զողօթու և զուրք:
Սոտամզու յետո եկոց ի քրտանց մարտին .
Արբենայ գինեաւ ի ժամ ազօթից .
Ի նմա մոքուր հաւատոց հուրն էսնց .
Ի նմա կանայք ի գերեզմանոց շրջն .
Յանցու ճանապարհաց զպատաւուն առաքեն .
Եւ ճայք զոյր մարգիկ ի հարէմ մուծանեն .
Կաշառալ ներքինին ի քուն լինի:
Ու այդպէս է էրզիւռումի ի վերաց լերին .
Բազմութեանապարհ մերս իշղուում .
Ու ննջեմք մեր յամօթալց ճախութեան .
Ու անուումք անհնազանգ բաժտակաւ .
Ի գինուցն զախաս զհուր և զալմուկ .
Պահեմք մեք . զդառաս առքերց
Սուրբ ջրեր զլեզ արբուցանեն ;
Աշխոյժ և անվեհեր պատահիք
Քաջը մեր թռչն ի մարտ .

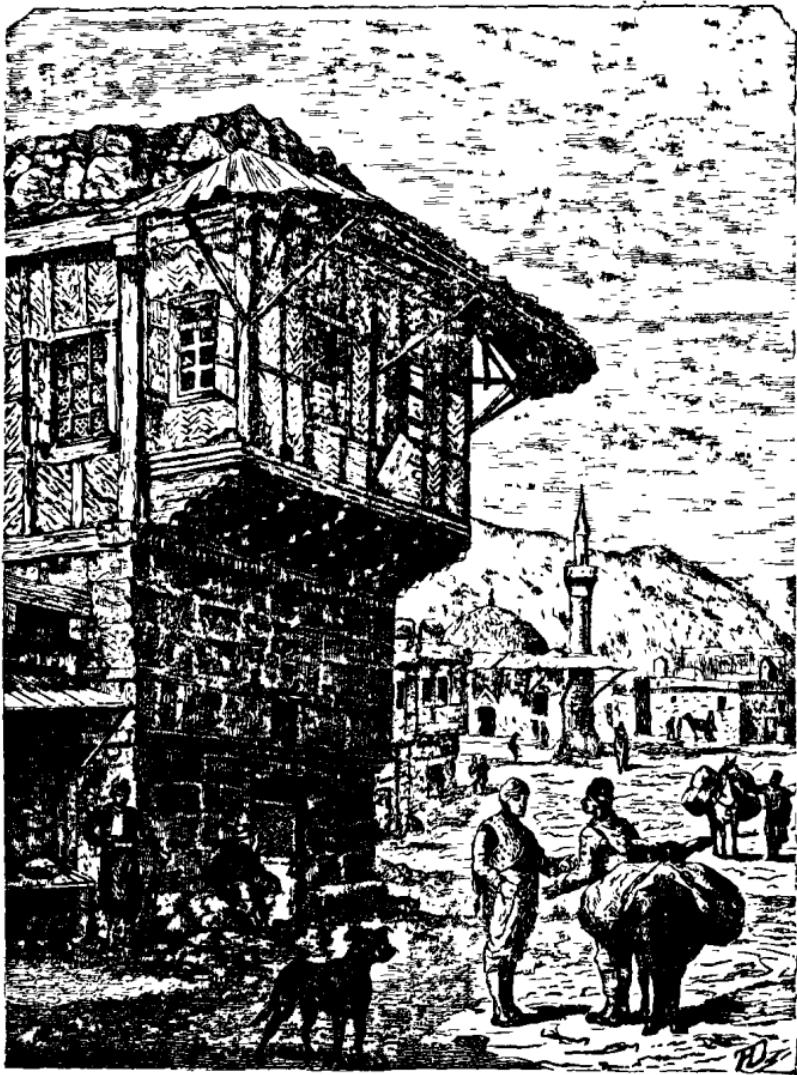
Անմատելիք են մեր հարեմք,
Ներքինիք իմաս և անկաշառք
Եւ հանգարա կանչոյք մեր անդ նստին :

Ինձ բնակութեան վիճակեցաւ Սէ-
րափէրի տունն, ուր էր նորա կանանո-
ցըն : Ամբողջ օր մը պտըտեցայ ես այս
բաղմանթիւ սենեկաց մէջ, սենեկէ 'ի
սենեակ, առիքէ առիք, սանգուղէ սան-
դուղ . Պալատս աւարեալ կ'երեար .
Սէրափէրն փախչելու միտք ունենալով,
ինչ որ կարելի է վերցուցած էր տու-
նէն : Բազմոնցները մերկուցած էին . կա-
պերաները հանած ։ Քաղաքին մէջ շուրջ
եկոծ միջոցիս, թուրքը մօտենալով լե-
զունին կը յուցնէին . (Նորա բոլոր զեւ-
րոպացիս բժիշկ կը կարծեն) : Այդ բանը
զիս ձանձրացուց, — միտքս զրի որ ես
ևս նոյց լեզու ցուցնեմ : Գիշերները ես
կ'անցընէի խելացի և սիրելի բ***ի հետ .
մեր պաշտօններուն նմանութիւնը զմեղ
իրարու մօտեցուց : Նա կը խօսէր իւր
մատենագրական ենթադրութեանց վե-
րաց և պատմական խուզարկութեանց,
որոնցնվ ժամանակ մի զրադած էր ե-
ռանգեամբ և յաջողութեամբ : Նորա
չափաւորեալ ցանկութիւնն և պէտքն,
իրաւ հտմուիրութեան արժանի էր :
Ցաւալի է եթէ չհասնի վախճանին :

Սէրափէրի պալատն մեծ շարժման
տեսարան մի կը ներկայացընէր . հօն՝
որ երբեմն ախրայօն փաշան նատած իւր
կանանց և որգուց մէջ կը ծխէր, հօն
տեղ նորա յաղթուղն, իւր զօրապե-
տաց յաղթանակներուն լուրերը կ'ընդ-
ունէր, նոր փաշայութիւններ կը բաժ-
նէր, և նորանոր վիպասանութեանց
վերայ կը խօսէր : Մուշի փաշան ե-
կաւ փափէիչ կոմսէն տեղ խնդրեց
իւր եղբօրորգւոյն համար : Պալատին
մէջ պտըտելու ժամանակ, նշանաւոր
տածիկն կանգ առաւ սենեկի մը մէջ .
աշխոյժ ձևով խօսելէն վերջը, սկը-
սաւ մսածել . այդ սենեկին մէջ գլխա-
տուած էր նորա հայրն, Սէրափէրին
հրամանաւ, Ահաւասիկ ճիշտ արմելեան
տպաւորութիւնք : Էրզիւռում եկաւ համ-
բաւաւոր Պէյ-Պուլամթ, արհաւիրն կով-

կասեան, երկու ջէրքէղաց աւաններու զիլսւորաք, որոնք տղմուկներ հանած էին վերջին պատերազմներուն միջոց:

Պուլաթ Յնամեայ կարծահասակ և լայնուս մարգ էր: Կա ոռւսերէն չէր խօսեր, թերես կը ձեանար շիսուել: Նորա յէրդիուսմ գալուստն շատ զիս ուրա-

Տուն յէրգիռում.

խացուց, վասն զի նորա հետ կաղնայի անվտանգ անցնել լեռներէն 'ի բա-

պարտայ (Կանարձ).

Յսման փաշայ ևս Սէրապէրին հետ գերի ինկած էր կը զիսումի մօտ, որ վեր ջը Սէրապէրին հետ 'ի Տիխիս զրկուած,

խնդրած էր կոմսէն որ իւր յիշղիուռմ ժողով կտնանոցին անարգահք մի չհասնի : Առաջի օրերը այս խնդիրը մոռցուած էր : Օր մը ճաշի միջոց, Միւսիւրման քաղաքին հանդրատութեան վրայ խօսելով, ուր 40,000 ռոււ զօրականք կոյիին, և ոչ ոքի բնակչաց զօրաց բրանութեան վերայ գանդատ չէր առներ, կոմն յիշեց Ծամնի խնդիրը և հրամացից դ. Ա.***, երթաւ.՝ի տուն փաշոյին և Հարցընել կանանց թէ գո՞ն են, և թէ անարգահք մի կրած չե՞ն: Հրաման խնդրեցի երթաւ ընդ դ. Ա.***: Գնացինք: Դ. Ա.*** թարգման մի առաւ հետը (ռուս սպայ մի) որոյ անցեալը հետաքրքրական է: 18 տարեկաննա գերի ինկած էր Պարափակ ձեռքը..... Քանան տարիին աւելի նա ներքինսոյ պաշտօն վարած էր Շահին որդւոց մէկուն կանանոցին մէջ: Նա իւր անբաղդութիւնը պատմեց սրամաճիկ պարզութեամբ: Վերջապէս դ. Ա.*** զարդեցուց իւր հարցափորձը բաւուն, պատուհանէն երեցած երեսներն անյայտացան: Տունը և պարտէզը լաւ մը դիմեցինք և մեր նուիրակութեան վրայ գոհ սրտով յետո զարձանք: Այս պատճառաւ տեսայ ես կանանոց մը, որ Երոպացուոցմէ շատ քիչին պատահած է: Ահա ձեզ ուրաւազիծ արեւելեան վիպասանութեան համար:

Պատերազմն աւարտած էր: Հարկ էր յետ գառնալ. 44 յուշիսի բաղնիկ գնացի, և շատ տժգոհ մնացի: Սաւաններուն անմաքրութիւնը անիծեցի և անպիտան սպասաւորները, և այն: Համեմատութիւն շկայ Ժիշխափ և Էրզիւռումի բաղանեաց մէջ:

Դառնալով 'ի պալատ, լսեցի կայնած պահապանէն, որ յէլզիուռմ ժանտամահ կայ: Երեւակայութեանս առջենեկան արգելանոցի գժուարութիւններըն, որոցոցի նոյն օր զատուկ զօրքէն: Զարդած մարդուն վրայ շատ վատ կազդէ ժանտամահն: Որպէս զի միտքս ըըրուի քիչ մը՝ շուկայն ելայ: կանդ առնըլով երկաթագործի խանութիւն մը ռազմականէի սուին մի յանկարծ մէկ

մի ուսիս զարկին, յետ գարձայ, տհոելի աղքատ մի կայնած էր: մահատիպ էր երեսը, կարմրած և գիճին աշքերը կը վազէին: Միտքս եկաւ յանկարծ ժանտամահն: Անրացատրելի զզուանօք մէկդի հրեցի զարքատը, տուն զարձայ, անգոն շրջապայութեանս վրայ:

Սակայն հետաքրքրութիւնն յալզմեց, Պահապան հետ երկու օր գնացի բանակ, ուր կային ըմբռնեալք: Զիէս վարչին ամենայն նախազգչութեամբ՝ բաց օդ ուն մէջ մն սլավ: վրանէն հիւանդ մի հանեցին: ստուտիկ աժգայն էր կերպարանքն և գինուպիկ պէս կ'երերար: ուրիշ մի անզգայ պատկած էր: Ձննելով ախտաւորը և յուսադրելով որ շուտով կ'առողջանայ, ուշագրութիւնս գարձուցի երկու առանկաց վերայ, որը հիւանդին թէ երեսուն տակ մոտած կը հանուեցրնէն զնա, և կը շփշիէն իրեր թէ ժանտամահն հարբուխ լինէր: կը խոսավանիմ որ եւրոպական երկշուտութեանս համար ամչցայ, տեսնալով նոցա անայլայլութիւնը, և շտապեցի ի քաղաք:

Ի 19 յուշիսի, մինչդեռ կոմն ֆարեւ վիշ սաստիկ վշտացած էր զօրապետ Պուրցովիկ՝ Պայպուրթի քով վիրաւրած մեռնելուն վրայ, հրաժարեցայ իրմէ:

Մեզընալի էր քաջն Պուրցով. նորամահն կը ընար վտանգաւոր լինել մերս սակաւաւոր զօրաց, որ շատ առաջ գնացած էր թշնամոյ երկրին մէջ, շրջապատեալ թշնամի ազգերով, որոնք պատրաստ էին նորէն ոտք ենալ, առաջին անյանջողութիւնը լսելով, վերստին սկսաւ պատերազմն: Կոմն առաջարկեց ինձ ականատես լինել յետագայ գործոց, այլ ես վութացի 'ի յուսաւատան: Կոմն նըորհեց ինձ, 'ի յուշ, տաճիկ թւուր մը: Այդ սուրը ես կը պահեմ 'ի յիշատակ իմ պանդիստութեանս 'ի գաշտու հայաստանի լնդ ֆառաւորեալ գիւցազին: Նոյն օրը մեկնեցայ յէրզիւռմէ:

Գարձայ 'ի Ցիխիս, արդէն ծանօթ ժանտապարհաւ: Այն անդամնք՝ որ քիչ

առաջ ոգևորեալ էին 15,000 զօրք, այժմ լուս և տրտում էին, Անցոյ Սողանլուէ՝ և հազիւ կարցայ ճանշնալ աելը ուր մեր բանակն կեցած էր. 'ի կումբի երեք օր արդելեալ մնացի, Նորէն տեսայ զՊէզօպտալ, և թողեալ ըղուրտ բարձրագայտս Հայաստանի, իջայ յարեսէկէն վրաստան: Օգոստոսի մէկին մուայ 'ի Տփխիս, քանի մ'օր մընացի հօս սիրելի և զուարթ ընկերներով: Քանի մի երեկոյ անցույի պարտէզներուն մէջ և լսեցի վրաց երգերը, Առաջ գնացի. Երանց վրայէն անցքս նշանաւոր եղաւ, 'ի բուպի (Կօն) փոթորկի հանդիպելով գիշեր ժամանակ, Առաւոտուն բազպէ լերան մօտէն անցնելով, հիանալու տեսարան աեսոյ. ճերմակ և կտոր կտոր ամպեր դադաթան վերայ շարք շարք գիզուած էին, և առանձնացեալ վանքը, լուսաւորեալ տրեուն ճառագայթերով, լը թուէր թէ կը լողար օդուն մէջ վարեալ ամպերէն:

Կատաղին Պալքան մեծավայելուչ ձեռվ առջևս եղաւ. Երանցամէջը, լի անձրեաց ջրերով, կը գերազանցէր զթերէք վայրագոյթեամբ, և սպառնալից որոտալով կ'անցնէր կ'երթար: Այսունքն պատառուեալ էին, մեծամեծ քա-

րինք տեղերէն շարժած՝ հեղիղին մէջ տեղ կը կենային: Շատ Յսէթիններ ճանապարհը շոկելու կ'աշխատէին: Անգամ ելայ ճանապարհէն. նեղ անցքերէն անցնելով՝ հասոյ մեծ Քապարապայի ընդարձակ գաշտերը: Ի վլատիկովիս գտայ զԾ*** և Փ***. Երկուքն ևս պատերազմիս մէջ առած վէրքերէն առողջանալու համար ջրերու կ'երթային: Փ*** տան, սեղանին վրայ, գտայ ուսու օրագիր մի. առաջին հատուածն, որոյ վրայ աչք ձգեցի, քննութիւն էր իմ մի գրուածիս, որոյ հեղինակն անխայ նախատէր զիս և իմ քերգուածներու Ակսայ բարձր ձայնով կարդալ, Փ*** ինդրիս որ ձևեր ևս ընեմ: Աւելցընելու է որ քննիւն իւր դատողութեան սովորական ձեւն ևս տուած էր: Իիսաւարկաւագ մի, նշխարագործ կին և տպարանի սրբագրիչ մի կը խորհրդածէին իմ գրուածիս վերայ: Փ*** խընդիրքը այնչափ ինձ ախորժելի երեցաւ, որ սրտիս նեղութիւնն՝ սյդ գրուածքին մասին բոլորովին անհետացաւ, և սիսանք խնտալ բոլոր սրտով:

Ահա այս ձեռվ ընդունեցաւ զիս իմ սիրելի հայրենիքս:

Եղինք, գոնէչք և շունք յիրդիում. — Ճախճախուար Եփիրատայ և մարգագետինք լերանց կը բերեն առաւութեամբ ազնիւ խոտ, անոր համար եղինք աւելի յաղթանդամք և հուძկուք են քան ուրիշ տեղ: Երբ կը լծին գանոնք, սովորութիւն ունին անոնց ուրբը պայաս զարնել. և այս գործոյս համար, զիենքանին գետին կը սպառկեցընեն, անոր չորս սոտու ընենքը երկայն փայտի ձողի մը կապելէն ետքը, և ապա չորս սոտից արտաքին կճղակաց վրայ կը զարնեն երկաթէ թիթեղ մը, գամերով հաստատելով զայն:

Գոնէչք բազմաթիւ են Երգիռումի գաշտավայրին վրայ, ուր յաճախ այս վիթխարի անասնաց երկայն կարաւանք կը տեսնուին, որ կը քաջնեն կրկին անուով ծանր կառեր,

որոց վիսեանն կամ քիչ կամ բնաւ չօծած, անհաւ ատարի շառաչ մը կը հանեն, որ ինչպէս կ'երեւայ՝ կարեոր է, գումէչքը քալելու գրգռելու համար: Ընդհանրապէս կարաւանք զետիք մը կամ ճախճախուտի մը բոլ կանք կ'առնուն. Բոլոր գոմէչք կ'երաթան զովանալու ջրոյն կամ տղմին մէջ, յոր ամրովզ կ'ընկումին, միայն զուրս թողով իրենց եղջիւրը և ահազին ցուուկը:

Երգիռումի մէջ շունք աւելի մեծղի են և աւելի տաղտակացուցիչ քան այլուրը.... Ընդհանրապէս այս շանց մորթն սև է կամ չէկ-եթէ չէկ ըլլայ մորթն, ցուունկն սև կ'ըլլայ. ձմեռն մորթն երկայն և թանձր ըլլալով, արջու կը նմանին:

Դ. ՏԵՇՐՈՂ
Ճանապարհ. 'ի Հայաս. և 'ի Հազիս.